

KRONSTEIN GÁBOR

A BÖLCSESSÉG DALA

NAGY ZOLTÁN ŐSZIKÉI

Századunk méltatlanul elfelejtett költői között Nagy Zoltánt illeti meg az első helyek egyike. Neve ott áll ugyan az akadémiai irodalomtörténet lapjain századunk humanista számontartottjai között; kis példányszámban kiadott könyvei pedig, szinte az egész életmű, a könyvtári polcokon és talán az idősebb versbarátok íróasztalán, a nagyközönség mégsem ismeri.

Harminc szakember foglalkozott vele. Írók és kritikusok, pályatársak és kései tisztelők élesztik emlékét, mérlegelik irodalmi helyét. Éleszteni a halottat szokás, helyet keresni annak kell, akinek nincs helye. Az irodalom emlékezetkiagyása pedig sohasem véletlen. Ez kikényszeríti a kérdést: mi él ebből az életműből, miért csak ennyi, s — Bánk bánnal szólva — „igazság-e ez?”

A választ Nagy Zoltán utolsó pályaszakaszának értelmezésével kísérrelhetjük meg, amikor ez a poézis — a passzív szenvedők közösségi lírájának változataként — jelentékennyé nőtt; mikor a személyiség — túl minden tájékozódáson és tapasztalaton — összegezett; a magánéletbe betörő világtörténelem pedig százezrek tragikumát lökte durván oda a költészetnek nyersanyagul.

I.

Arra, hogy ki egy költő, s művészetének mi a jellege, szociológiai, lélektani, líratörténeti és költészettipológiai választ adhatunk.

I. Szociológiai értelemben Nagy Zoltán polgár. Származása szerint a zsidó középpolgárságba tartozik, életformája az értelmiségi kispolgáré. Ízlése, szelleme a magyar „felső középosztály”-hoz kapcsolja. Sorsa egy teljes kifejlődéséig sosem jutott el, válságoktól szorongatott társadalmi osztály beilleszkedési nehézségekkel küzdő rétegéhez fűzte. Átélt két világháborút, két forradalmat és a harmadik forradalom kezdetén ölte meg egy bűnöző, annak az ellenforradalomnak neveltje, zsoldosa, keretlegénye, amely negyedszázadon át belső emigrációban tartotta Nagy Zoltánt.

A költő átélte, családja sorsában is közvetlenül tapasztalhatta, hogy törik meg osztályának biztonsága, hogyan feldozzák össze, míg végleg szét nem hull maga a társadalmi rendszer is.¹

Nagy Zoltán kötődött társadalmi környezetéhez, de benne mindvégig idegennek érezte magát. A magaválasztotta iro-

¹ NAGY ZOLTÁN 1884. május 15-én született Érmihályfalván, Bihar megyében. Apja GROSZ HERMANN kereskedő, a költő egyetemista éveiben Hajdú megyei törvényhatósági bizottsági tag, mint tekintélyes adót fizető virilista. NAGY ZOLTÁN féltestvére bankember. A Horthy-korszakában kormányfőtanácsos. Nővére jómódú debreceni ügyvéd felesége. A költő még elemista, mikor anyja meghal. Családjától távol, Debrecenben kosztosdiák. Az itteni reálistólában érettségizik, majd két évig jogakadémista. 1904-ben Párizsba megy egy évre, jogi tanulmányait később Budapesten fejezi be. Párizsi élményei vezetik el a Nyugat köréhez. Első érettebb verseit A Hét közli. Pesti társaságához tartozik, 1907 és 1911 között, NAGY LAJOS, FÜST MILÁN, KARINTHY FRIGYES. NAGY ZOLTÁN iskolatársa volt TÓTH ÁRPÁDNak, de felületes ismeretségük Budapesten szilárdult barátsággá. A Nyugat megalapítása utáni első években NAGY ZOLTÁN a folyóirat divatos, fiatal költője. 1911-ben átveszi elhunyt sógora debreceni ügyvédi irodáját. Ez a döntés meglazította kapcsolatait a modern irodalommal. 1921-ben költözött vissza a fővárosba. Itt azonban annak ellenére sem játszik már említésre méltó szerepet az irodalom életében, hogy a következő két évtizedben a nyugatosok legbelsőbb baráti körébe tartozik. Visszavonultsága és a változó korízlés már életében felejtésre ítélte költészetét. Szomorú tény, hogy meggyilkolása után egyetlen újság-nekrológ sem említette meg, hogy az áldozat költő volt.

dalmi világ viszont nehezen fogadta be. Még a húszas években is, amikor céhbeli volt már, visszavonultsága és tartózkodó fellépése következtében az irodalmi élet peremén maradt. Csak a Nyugat köréhez fűzték szorosabb szálak. Barátja, mecénása, üzleti tanácsadója és jogi képviselője lett nem egy pályatársának.²

Ez a köztes térben lebegés jellemezte Nagy Zoltán világnézeti helyzetét is. Lukács György mondta ki, hogy az egész Nyugat egy virtuális Magyarországot képviselt. Tudjuk, hogy szemléletük 1918 előtt a kispolgári radikalizmus volt. Nagy Zoltán írói egyéniségét is a radikalizmus tette nyitottá a polgári demokratikus forradalomra, s arra is, hogy alkalmazkodjék a Tanácsköztársasághoz, amelyben a művészeti szakszervezet városi direktórium tagja és a debreceni irodalmi lap kiszemelt szerkesztője volt.

² KUTHY-TÉREY SÁNDOR (1886–1955): író, ügyvéd, TÓTH ÁRPÁD egykori osztálytársa, írja 1909 őszén NAGY ZOLTÁNNAK, hogy „örülök, mert már nem fogják kultúrkritikusnak és csak intellektuelenek nevezni”. Az elismerés a *Violino solo* c. versnek szólt. (Petőfi Irodalmi Múzeum, NAGY ZOLTÁN hagyaték: PIM V 3662(25) 22.) — TÓTH ÁRPÁD írja neki 1911. június 22-én: „... a napokban OSVÁTH magát jelölte meg, mint a jómódú Nyugatírók legtehetségesebbjét” TÓTH ÁRPÁD: *Összes művei 5. Levelei*. 63. Szerk. KARDOS LÁSZLÓ. Bp. 1973. — NAGY ZOLTÁNT nem vették fel 1918 őszén a Vörösmarty Akadémiába. „Hiába, nem jó dolog vidéken elvonulni, az emberek elfelejtik vagy meg sem tanulják írótlásuk érdemeit” — így TÓTH ÁRPÁD. Uo.: 203. — 1922-ben NAGY ZOLTÁN jómódja miatt nem lehetett a Nyugat főmunkatársa. Erről BABITSNÉ írt neki restelkedve 1922. július 12-én: „Az volt a vélemény, hogy máris nagyon sokan vannak, s Teneked mégsem annyira létkérdés az, mint a többinek...” (PIM V 3662/2.) — NAGY ZOLTÁN számos írótlását támogatta. Erről KARDOS PÁL NAGY LAJOS életrajzában, KARDOS LÁSZLÓ TÓTH ÁRPÁD életrajzában ismételtlen megemlékezik. De a hagyatékban fennmaradt FÜST MILÁN levele, aki PETERDI ISTVÁN fiatal írótlásuk támogatását kéri NAGY ZOLTÁNTÓL. (PIM V 3662/2.) — Ugyancsak a hagyatékból tudjuk, hogy NAGY ZOLTÁN — egyebek között — BABITS MIHÁLY, FÜST MILÁN, KARINTHY FRIGYES, OSVÁTH ERNŐ s TÓTH ÁRPÁD jogásza volt.

A fehérterror idején elkerülte a megtorlást, de 1921-ben nem lehetett fővárosi közjegyző.³ Nagy Zoltán mindkét Tóth Árpád-esszéjében radikális hangütéssel mutatja nemzedéki fájdalmukat szociális gyökerű, építő „magyar világfájdalomnak”.⁴ A húszas évek elején Komlós Aladár úgy ismerte meg, mint aki „közel áll a radikálisokhoz”, de Vas István — a Nyugat-összejöveleket követő beszélgetéseik alapján — „már csendes, szolid, tisztességes polgári világnézetű embernek, Babitsnál” konzervatívabbnak látja, és etikai alapon álló antifasisztának.⁵

³ 1919 márciusában NAGY ZOLTÁN az ügyvédi kamarában előadást tartott. Az Országos Ügyvédszövetség debreceni osztálya vezetőségi tagjává választotta. Debreceni Függetlenségi Újság, 1919. március 21: 3., 4. p. — Egyik megfogalmazója annak a határozatnak, amellyel a debreceni ügyvédi kar felajánlja szolgálatait a Tanácsköztársaságnak, tagja a határozatot átadó küldöttségnek is. Népakarat, 1919. március 25.: 2. — Április elején megalakult a művészek helyi szakszervezete. Ennek írói tagozatában „bizalmi férfiú” NAGY ZOLTÁN OLÁH GÁBORRAL együtt. Népakarat 1919. április 8.: 4. — A lap április 18-án felhívást közöl: „Felszólítjuk elvtársainkat, hogy a (szakszervezeti) vezetőségnek hívják fel értekezleten a figyelmet az új folyóiratra, plakátját függesszék ki a helyiségekben, árusítsák a propaganda-iratokkal együtt.” — A kéthetenkénti megjelenésre tervezett, harminckét oldalas „Május”-t szerkesztette volna — a felhívás szerint saját lakásán — NAGY ZOLTÁN, ha közben április 23-án nem vonultak volna be a románok. — 1919. november 28-án a városi tanács a román katonai hatóságok jóváhagyásával, határozatban szólít fel mindenkit, hogy egy bizottság előtt igazolja magát: „1. szavával, 2. írásával, 3. cselekedetével, 4. magatartásával részt vett-e a proletárdiktatúra előkészítésében, létrejöttében és fenntartásában . . .”, mert az ilyen polgár „nem méltó arra, hogy közhivatalt viseljen . . . és a közjókat gyakorolja.” Debreceni Függetlenségi Újság 1919. december 2.: 1. NAGY ZOLTÁN ezért nem lehetett közjegyző. (E szándékáról FÜST MILÁNNÉ és NAGY ZOLTÁNNÉ szíves közlése nyomán tudunk.)

⁴ Az 1917-es tanulmányban és az 1937-es átdolgozásban is foglalkozik e kérdéssel. Vö. NAGY ZOLTÁN: *A nevető ember legendája*. Bp. 1967. 413., 478–480

⁵ KOMLÓS ALADÁR és VAS ISTVÁN szíves közlése.

2. Lélektani értelemben Nagy Zoltán egy magyar „Bloomsbury-kör”⁶ méltó tagja lett volna, ha ilyen nálunk létrejön. Ez a beállítottsága különösen fogékonyra tette a Nyugat végső – babitsi – korszakában az esszéíró-nemzedék teljesítményére, biztosította Babits, Füst Milán, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád barátságát és a harmadik Nyugat-nemzedék néhány, franciás-angolos orientációjú tagjának (Bókának, Devecserinek, Radnótinak és Vas Istvánnak) mélységes tiszteletét iránta.

Nagy Zoltán abban a történelmi pillanatban, amikor a kulturális hagyomány őrzése nemzeti értékmentéssé magasodott, természetesen találta meg helyét a szellemi egységfrontban.

Ez nem kis teljesítmény volt. Az arisztokratikus líra általában azokhoz szól, akiknek „Vergilius a nagybátyjuk”. Nagy Zoltán egyszerre volt „doctor subtilis”,⁷ poète maudit és poeta doctus. Értői előtt Szent Ágoston, Baudelaire, az antikvitás és a német klasszika világa egyaránt ismerős kellett hogy legyen.

Érzékenységét, magányát és zárkózottságát, kötelelességtudását gyermek- és ifjúkorából hozta. Korán elárvult, anya és családi környezet nélkül serdült fel. A család akarata szerint választott iskolát, pályát és letelepedési helyet magának.

Az irodalomban önképző volt, noha a debreceni Kardos Albert nemzeti és klasszikus műveltségi alapot adott neki a századvégi közoktatás kötelező epigon-szellemisége mellé. Otthonról a német romantikára kapott ösztönzést. A többit — a francia szimbolista-impresszionista irodalmat, a barokk és viktoriánus angolokat, a német klasszikát, a teljesebb antikvitást és bibliკusságot maga gyűjtötte hozzá.

⁶ A Bloomsbury-kör VIRGINIA és LEONARD WOOLF körül az első világháború alatt kialakult értelmiségi csoport. Ide tartozott E. M. FORSTER, az író; LYTTON STRACHEY, a történész; J. M. KEYNES, a nagy közgazdász. Kifinomult, arisztokratikus, humanista veretű esztéticizmusuk néhány vonatkozásban emlékeztet BABITS szellemiségére.

⁷ DUNS SCOTUST, a nagy skolasztikust nevezték így a teológiai árnyalatok iránti fogékonyágáért.

Ezck azok a hatások, amelyek nemcsak érzést, ítéletet, hanem költői személyiséget is formáltak.

Nagy Zoltán gátlásos, önmagával szemben rendkívül kritikus egyéniség volt, aki példás erkölcsi erővel tartásra tett szert, de helyzetének, lelki világának belső ellentmondásai apasztották alkotói kedvét.

Thomas Mann szerint a tehetség — a sorsátélés képessége. Nagy Zoltán tehetségét Párizs-élménye felszabadította, a Nyugat-mozgalom szervezeti keretet, társadalmi hátteret nyújtott. Nagy Zoltán azonban, amit képzettsége révén elméletben végiggondolt, gyakorlatban nem vitte végig. Ady, a küldetéses költő taszította és nyomasztotta. Nagy Zoltán lassan talált költői magára, jóval később, mint ahogy poétikai eszköztárát kiépítette. Kiteljesedését a történelem segítette elő. Kommentátorai így mondják: „Érzéseit filozófiailag elmélyítette, s a már gondolattá vált érzést váltotta képpé”⁸. Ez a változás a *Jelenések* (1918. január) és a *Levél Tóth Árpádhoz* (1920. augusztus) közé esik.

Ettől kezdve költészetének tartalma: az erkölcs kormányozta humanista gondolat. Kezdetben misztikus formában szólal meg verseiben az emberszeretet. A fiatal Nagy Zoltán számára minden érzés csodálnivaló, mert egyedi, mint minden ember; és múlandó, mint az egész emberi élet. Az érzésre, éppen mert emberi, mert kultúrjelenség, áhitattal és kíváncsisággal kell tekinteni. Az érzések gyökere a bánat, mert az emberi sors nehéz, de a bánat tudata és az öröm ritka adománya később, téren és időn túl, egyetemes harmóniába olvad.

Ez az érzelmes, lágy emberszeretet csírájában tevékeny, mert felismert sorsközösségen nyugszik; csírájában közösségi, mert Nagy Zoltán úgy néz a költőre, mint aki az egyén dadogását isteni igévé formálja. A költő tehát pap és pedagógus, mert közvetít ember és isten, ember és ember között.

Mindebből kihallhatjuk Babitsot és Kosztolányit is. Nagy Zoltán a húszas évektől velük egy úton, mellettük halad.

⁸ KOMLÓS ALADÁR: *A szimbolizmus és a magyar ltra*. Bp. 1965. 73.

Kosztolányival közös a „tevékeny és felelős sztoicizmusa”, „az a fajta hitetlenség, mely a lelkiismeret tisztasága érdekében végső aggályossággal próbál rendet tartani”.⁹ Övé az istenhit és az a fajta társadalmi lelkiismeretfurdalás, amely egy soha el nem követett szociális ősbűn jóvátételének kényszerével cselekszik jót. Nagy Zoltán adakozó volt, de szemérmesen titkolta. A Füst Milán-napló¹⁰ egyes részleteiben úgy lép elénk, mint egy huszadik századba tévedt turgenyevi regényhős.

Nem vallja „az irgalom programszerűségét” (Sőtér István), mint Kosztolányi, de innen marad Babits szélesebb horizontú nemzetnevelői programján. Hivatástudata a tisztaság fogalmával asszociálódik tudatunkban, ezen a kifejezésen a szépet, a nemeset és az emberhez méltó létet tevékenyen elősegítő költői magatartást értve.

Ez az etikus költészet mindhárom változatában közeledett ahhoz az új tartalmú, védekezően antifasiszta, költői hivatásértelmezéshez, melynek változatai közül Radnótié állt legközelebb az első Nyugat-nemzedék felelős költői magatartásához.

Ezek a — fogantatásukban különböző — hivatásértelmezések megegyeznek egymással a közös helyzet tudatában és a cselekvés minimumprogramjában.

Az elszigeteltség, a kiszolgáltatottság, a karantén jelleg élménye 1933 és 1936 között vezette el a költőket ahhoz a felismeréshez, hogy a belső emigráció kényszere elért személyiségük magvához, tenni kell valamit. (Ezt Nagy Zoltán 1933-ban mondja ki *A gondolatban*.) A cselekvés iránya adott, költői múltjukból következik. „A költészet és a szellem szavának összecsendítése, a költői rang és emberi rang azonosítása”, az értelem tisztelete alapján létrehozni egy emberi — közös-

⁹ SÖTÉR ISTVÁN: *Kosztolányi Dezső*. Kritika, 1965. 4. 27.

¹⁰ Az idevonatkozó, de nem idézett részleteket FÜST MILÁNNÉ szíves közléséből ismerem.

ségi érdekű — tartást — Tóth Dezső szép meghatározása szerint.¹¹

3. Líratörténeti helyét illetően Nagy Zoltán szimbolista: történelemfilozófiai és esztétikai, poétikai értelemben egyaránt.

Kommentátorai kibontják és szemrehányássá formálják azt a tényt, hogy esztétikai-poétikai értelemben megállt a magyar szimbolizmus első, 1919 előtti szakaszánál.

Babits 1924-ben még csak leszögezi, hogy az *Elégiák* kötete „a lezajlott lírai periódus utolsó monumentuma”. Komlós Aladár (1927) szerint is Nagy Zoltán „tempósan ömlő sorain itt-ott már egy elmúlt esztétizmus pora ül”.¹²

Bata Imre a „megtorpanó”, ti. a múlt századi lírai realizmustól végleges eloldódásra gyenge lírikus szellemi portréját rajzolja fel. Ungvári Tamás finoman, Bata Imre nyersebben céloz Nagy Zoltán hatásátvételeire.¹³ Rónay György kimondja, hogy a makulátlan ízlés megbicsaklik néha — képzavar keletkezik, s szerkeszteni Nagy Zoltán kevéssé tud.¹⁴

A tünetek felsorolása igaz, a diagnózis, amely a maga egészében a másodlagosság leltára, az életmű első felére talál. A Nagy Zoltán-historiográfia mégis nyitva hagy két kérdést. Mi a sajátosan Nagy Zoltán-i többlet az 1919 előtti korszak lírájában, és mitől tud ez — az egészében századeleji költészet részlegesen megújulni, korszerű elemeket is magába olvasztani 1919 után?

Sommásan így felelhetünk:

a) Nagy Zoltán elégikus költészetet teremtett, amely belső rokonságban áll a 19. század lírai realizmusával, elsősorban Arannyal, de Vajdával is; továbbá a szimbolista elégizmussal,

¹¹ TÓTH DEZSŐ: *Radnóti Miklós költői tudatossága*. Kritika, 1969. 7. 9.

¹² BABITS MIHÁLY: *Elégiák*. Nyugat, 1924. I. 145. és KOMLÓS ALADÁR: *Az új magyar líra*. Bp. 1927. 113.

¹³ BATA IMRE: *NAGY ZOLTÁN: Ének a magasban*. ItK. 1963. I. 116–117.

¹⁴ RÓNAY GYÖRGY: *A nagy nemzedék*. Bp. 1971. 268.

Rilkével (ahogy Bata Imre utalt rá), nálunk elsősorban Tóth Árpáddal, bizonyos szálakon Babitscsal és Juhász Gyulával; de a szimbolizmuson túli lírai realizmus elégikus-idilli költőivel (Radnóti Miklóssal) is.

b) Misztikus költő. Ezen az alapon fejlesztette ki a nagy lelki vers csak rá jellemző változatát.

c) Sztoikus humanizmusa közösségi tartalmat adott kifejezőeszközeiben változatlan költészetének.

Ez utóbbi nagyon fontos mozzanat. Auschwitz torkában az érzelmes életromantika, gondolati miszticizmus, a képtobzódás gyorsan értékét veszítette. Sőtér¹⁵ Kosztolányi-esszéjét úgy kezdi, hogy Kosztolányinak az írói nagysághoz „el kellett veszítenie mindazt, ... amit a legnagyobb örömmel és könnyedséggel hozott létre”. Kosztolányi a fordulatot morálisan és poétikai síkon egyaránt végrehajtotta. Nagy Zoltán csak morálisan. Az újabb, érleltebb mondanivaló érdekében szükséges stiláris rendteremtés, tömörítés Nagy Zoltánnál részleges. Megszaporodnak súlyos, szépen formált versei, néhány hibátlan remeket is alkot. Ez a néhány nagy és számos tartalmas vers az utolsó pályaszakaszt jelentékennyé teszi.

4. Nagy Zoltán elégikus költő. Kemény Simonról írja 1922-ben, hogy

„a költőnek egész lelkével kell csüggni a múlton vagy a jövőn: valamit nagyon akarni kell, vagy valamit nagyon megbánni” ...
 „A túlnyomórészben múltból alkotó lélek elégikus: ilyen a legtöbb költő. Ami minket a múlthoz köt: emlékeink.”¹⁶

Ez a meghatározás kielégítette tevékeny és etikus kételkedését. Megtagadtatta vele a felszínességet és a terméketlen pesszimizmust, hiszen ugyanebben a gondolatmenetben fogalmazta meg, hogy a múlttól és a jövőtől elszakított perc költészete, az impresszionizmus, nem tudja kifejezni az ember lényegét, tehát a költőnek át kell lépnie; és hogy „a mélység-

¹⁵ SÓTÉR ISTVÁN: I. m. 26.

¹⁶ NAGY ZOLTÁN: *A nevető ember legendája*. 433., 427.

ges pesszimizmuson alapuló életközöny” tragikus zsákutca annak, aki — Kemény Simonhoz hasonlóan — a mizantrópia segítségével akar kitörni a sekélyességből.

Nagy Zoltán meghatározásában humanista meggyőződés húzódik meg. De humanizmusának megvannak a maga korlátai is. Meghatározása — az értőnek — célzott a múltba és a jövőbe néző költő alakjának szembeállításában Babits és Ady ellentétére, az esztéta vagy tudós költő és a forradalmi népröpre líratörténeti alternatívájára.

Nagy Zoltán jól ismerte Schillert, és önmeghatározásába beleértette, amit az mond az elégikusról, aki „keresi” a természetet, amelyből kiszakadt; akinek művészetében az eszmény ábrázolása van túlsúlyban; aki azért fordul a múltba, mert eszményét megvalósíthatatlannak látja.

Nagy Zoltán elégikussága részben állapot, részben eredmény. Állapot, amennyiben költői énjének kibontakozása előtt személyiségében megvolt rá a hajlandóság: az érzelmesség, a meditatív alkat, az életpesszimizmus, az istenhit, igény a közös emberi értékek alapján megszervezhető teljességre és rendre. Eredmény, amennyiben leküzdötte szecessziós — egyszer ernyed, másszor hisztérikus — verhangulatait, megtalálta egyensúlyát.

Ez nem kevés. Igaz, hogy általában a tragikumon innen maradt, mert Nagy Zoltán a kérdésfeltevésekben továbbra is visszafogja magát, de mégis csak kiküzdött egyensúly ez, amely a tartalmas emberi élet és — ahogy Komlós Aladár körülírja — „az áhitatos agnoszticizmus” jegyében teremődik meg.

Enélkül versmodellje, a nagy lelki vers sem született volna meg. A kifejezést Babits még metaforikusan használja, Bata Imre már képpé szélesíti. Felfogása szerint ebben a verstípusban „az élet kérdéseinek való meditáció, az intellektus fehérrizsú lávája tör fel” . . . „a gondolat finomodik lírává, a lélek fájdalmas mélysége, a gondolat esztétikája ölt testet”. A nagy lelki versben mindketten egy zárt lélektani-filozófiai gondolatvilág személyiséghez kötött kifejezési formáját látják. Jogosan.

Nagy Zoltán lírája egységes, kevés motívumból építkező versvilág. Belső magja a korszerű költői magatartás keresése, a megtalált költőideál szembesítése néhány alapvető élethelyzettel. Nagy Zoltánnak a költő kettős értelmű küldetéséről vallott nézete változatlan marad, de idővel — utolsó évtizedében különösen — nagyobb nyomaték esik belőle az emberek között játszott közvetítő szerepre. Ez a költőképzet, ahogy jobban a földhöz kötődik, levetkőzi arisztokratizmusát, narcisztikus önélvező vonásait, és átalakul egy közösség után vágyakozó, magányos, de a közösségért felelős magatartást tanúsító embertárs arcává.

Az élethelyzetek alig változnak: a csend, a zene, a magány, a szerelem, a társadalom, a természet, az isten, búcsú a fiatal-ságtól és az otthon.

Egy vers: az adott élethelyzethez való viszony állapotrajza. Több változata van: egy létpillanat élményének rögzítése; a költői világ valamely jelentős relációjának megjelenítése, olykor a téma variálásával, ciklus formájában; egy gondolat-élmény történetbe oldása. (Ez az epiko-lírai költeménytípus Nagy Zoltán legsajátosabb, de nem legszerencsésebb versleleménye.) Végül — a Németh G. Béla által „önmegszólító verstípus”-nak nevezett — összefoglaló lírai számvetések.

Az elmondottakból kitűnhetett, hogy Nagy Zoltán versvilága metafizikus jellegű, motívumláncaival többszörösen összekapcsolt zárt univerzum. Jobban eligazodunk benne, ha a verseket gondolati mélységük szerint rétegezzük, mintha időrendbe tagoljuk őket.

II.

I. Nagy Zoltán őszikéi pontatlanabb, de tartalmasabb körülírás, mintha a költő utolsó kötetéről vagy utolsó pályaszakaszáról beszélénk. A posztumusz kötet néhány verse még az előző korszak hangján szól. A korszakolás az utolsó évekre nézve sem igazít el, mert kétségtelen, hogy a *Zord idők* cik-

lus hangnemeváltása egy új szakaszt vezetett volna be, ha Nagy Zoltán váratlanul meg nem hal.

Az őszikék egy megfáradt, „őszi ember” aritmiás ihletének szülöttei. Nagy Zoltán 1933 körül, 1938–1942-ig, majd 1944-ben ír többet, de ez a több is csak néhány vers. Az alkotási csúcs 1936 és 1942 közé esik, mert akkor megélenkül a költő elméletalkotó, kritikai tevékenysége is.

Mély belső emigrációban él. 1936-ban nősül meg. Visszavonultan élnek. Néhány író, ügyvéd, orvosházaspár alkotja baráti körüket.¹⁷

A magány lételeme lett, az olvasás életpótléka. Pihenőóráit, ünnepnapjait átolvasta. Kedves könyveit sűrűn forgatta. Élete egy Falk Miksa utcai Boethiusé, akinek Theodorikját Imrédy Bélának hívják. Barátja, Farkas Aladár (írói nevén Máté József), Miltonra emlékszik, özvegye Nietzsche, Rilkére, Proustra, Joyce-ra. Fennmaradt egykori könyvtárából Goethe, Heine, Lenau, néhány francia és angol versantológia, Villon, Voltaire, Maupassant, A. France, Shakespeare és egy angol nyelvű biblia.

Ritka versíró perceiben gyorsírással vetett papírra egy-egy gondolatot. Éjjeliszekrényén papír, töltőtoll és szódabikarbona állt. Néha reggel vagy délelőtt a gondos, szálkás betűkkel megírt tiszttzatot felolvasta feleségének.

Hallgatásának háttéréről két hiteles tanú szól. Máté Józsefnek azt mondta

„kissé selypesen, éles nevetéssel: — Minek írjam meg télben és őszben, amit egyszer már tavaszban megírtam, hiába? —”; Füst Milánnak pedig: „La nature des choses — a dolgok természetében rejlik a rossz, de mibennünk ne legyen ilyesmi.”¹⁸

¹⁷ NAGY ZOLTÁN eljár a heti Nyugat-összejövetelekre, néha KARINTHYÉK társaságába. Gyakran találkozik BRÓDY PÁLLAL, TÓTH ÁRPÁD régi tanítványával, későbbi barátjával, a neves színházi szakemberrel; MÓRICZ MIKLÓSSAL, MÓRICZ ZSIGMOND testvérével és MÁTÉ JÓZSEF orvos-műfordítóval, aki 1939-ben emigrált.

¹⁸ MÁTÉ JÓZSEF NAGY ZOLTÁN RÓL ÍROTT NEKROLÓGIJÁNAK gépelt szövege NAGY ZOLTÁNNÉ tulajdonában. Innen az idézet. — FÜST MILÁN: *Emlékezések és tanulmányok*. Bp. 1955. 138.

Nagy Zoltán még 1944-ben egy újabb verskötetet állított össze. Ez jelent meg 1947-ben *Álmomban zene* címen. 45 verséből tizenhetet nyomtattak ki előzőleg, főként a Nyugatban.

2. Ilyen az őszikék életkerete. A kötet, vagy inkább verscsoport, tömörebb és kitekintőbb a korábbiaknál. Kevesebb motívummal írja, de erősebb gondolati tartalommal telíti Nagy Zoltán a lelki versek valamennyi típusát, amelyek így mind motívumcsoportjuknak, mind verstípusuknak legjobban megformált darabjai.

Az őszikék korszakában Nagy Zoltán versvilága kitágul. Egyes motívumai Aranyra utalnak vissza, mások Radnóti felé jelzik az utat. Ezeket az egyezéseket nem kell túlértékelni.¹⁹

Halk, szerény ember, a viktoriánus angolokra emlékeztető tökéletességű versek szerzője” — írta róla FODOR JÓZSEF (*Felkavart ország*. Bp. 1972. 168.). „Mikor az utcán járt, irattáskáját komoly és derűs egyszerűséggel hordozta. Külsőjére éppoly gondot fordított, mint lelkére . . . Ha társaságban ült, órákig hallgatott. Mérleg volt hallgatása” — így élt DEVECSERI GÁBOR emlékében. (*Lágymányosi istenek*. Bp. 1967. 328.)

„Patriarchális jelenség kiejtésben, szokásokban. Mint egy öreg talmudista: meggondolt, bölcs, kevés beszédű” — ez BRÓDY PÁL véleménye, aki a költő környezetéből talán a legrégebben ismeri NAGY ZOLTÁNT. „Rendkívül rokonszenves. Udvarias, megértő, alkalmazkodó. Halkszavú, melegszívű ember. Zárkózott, nehezen enged fel” — ilyenek látja FÜST MILÁNNÉ, akinek otthonában bujkált hosszú hónapokig az üldözött. Az egykori fiatalok véleményét VAS ISTVÁN fogalmazta meg. „Tiszteltük — mondta, a többes számba RADNÓTI-t is beleértve — kedves, finom úriember volt, egyben a legszeretetre méltóbb ember is.” (BRÓDY PÁL, FÜST MILÁNNÉ, VAS ISTVÁN szíves közlése.)

¹⁹ VAJDA és NAGY ZOLTÁN között négy motívum hasonlóságot figyelhetjük meg:

a fogságba esés: *Állatkertben* (VAJDA) — *A ketrec* (NAGY ZOLTÁN); az élet körforgás: *A Köröndnél, Borongás* (VAJDA) *Múlik a nap* (NAGY ZOLTÁN); Isten és a lét: *Nyári éjjel* (VAJDA) *A pásztor* (NAGY ZOLTÁN); A kételkedő nyugodjék meg: *Est-harang* (VAJDA) *Az istenek élnek* (NAGY ZOLTÁN) — Ilyen gondolatokat ARANY is megfogalmazott *Honnan és hová*” c. versében. További ARANY–NAGY ZOLTÁN párhuzam az életből kikopott öregember költői képzete.

Nagy Zoltán Arany- és Vajda-reminiszenciái tudatos szemléleti közeledést, néhol szándékos stílusjátékot fejeznek ki. A fiatalabb kortársakkal kimutatható gondolat-párhuzamok a történelmi helyzet és egy — nagyon tágran értelmezett — humanista sorstudat filológiai bizonyítékai.

3. Nagy Zoltán kései verseinek központi témája, hogyan kapcsolódik össze a transzcendencia és evilágiság egy vallásos alapokon nyugvó erkölcsi és művészi hivatástudatban. Figyeljük meg jellegét a legegyszerűbb létverstől a legösszetettebb felé haladva.

a) A legegyszerűbb lelki vers — a pillanatot rögzíti. Az *Öt sor* e versváltozat reprezentatív darabja.

Elvillan mosolyod, mint este a távoli villám.
Könnyed őszi eső hull hallgatag nappal és éjjel.
Rád pillant az öröm s tovanéz, az eszébe se jutsz már.
Ül konokon s rád gondol örökkön a vak szomorúság.
Nyomtalan száll az öröm, de felejtethetlen a bánat.

A vers a meggyőződés véglegességével, indokolás nélkül, közöl egy tételt, amely egy bölcséleti hangulat szintjén megfogalmazott erkölcsi álláspont maximája.

ARANYNÁL *Az agg színész*, a *Nem kell dér*, az *Öreg pincér* és a *Tamburás öreg úr*; NAGY ZOLTÁN versei között az *Öreg csont* és a *Rigmisok az utolsó pajtásról*. — RADNÓTI és NAGY ZOLTÁN között három motívum rokonságát találhatjuk: az elmúlás és továbbélés: RADNÓTINÁL az *Álom fájban* és a *Sem emlék, sem varázslatban*, NAGY ZOLTÁNNÁL a *Mámorban*. A rossznál erősebb értelem eszméjét visszahangozza RADNÓTI költészetében a *Negyedik Ecloga* és a *Talán*, NAGY ZOLTÁN versei közül a *Gondolat*. A bánat és a vigasz motívumát RADNÓTI *Ha rám figyelsz* c. költeménye és NAGY ZOLTÁN *Mámora* csendíti meg. FENYŐ LÁSZLÓ: *Városliget* (1943) c. kötetében *Jegyzetek a csendről* címen írt versciklust. WEÖRES SÁNDORRÓL írja RÓNAI LÁSZLÓ, hogy „1936-ban világtól megundorodva Isten felé fordul. Nem annyira tételesen vallásos költemények ezek, mint inkább pantheisztikus szemléletűek, a megnyugvás vágyának tükrözői...” (RÓNAI LÁSZLÓ: *Az Ezüstkor nemzedéke*. Bp. 1967. 71.) A szóbanforgó versek: *Hajnali áhítat*, *Auróra combattans*, *Vezeklés*, *Mária siralma*.

A vers szerkezete három ellentét ívén nyugszik. A két sor-pár kibontott ellentéte a konkrétól az elvont irányába fokozódik. Ez a fokozódó ismétlés lép az indokolás helyébe, ad nyomatékot az egyszerű szembeállítás tömör tételének.

A képpé vált gondolatot látjuk magunk előtt. Az állítás érzelmes tétele Nagy Zoltán számtalanszor variált gondolata, világérzésének egyik pillére. Az első sor *pars pro toto* behelyettesítése, szintén alaptétel: az öröm forrása magányos embernek a szerelem, a kedves mosolya. Az erőteljes mozzanatos ige a mulandóságot sok versben érzékeltette már — a költői szótár visszatérő eleme. Szerencsésen párosul vele a kép, mely érzékletessé fokozza a pillanatszerűséget.

A másik sor elhallgatott azonossága (az eső mint a bánat metaforája) erőteljesebb, mint az előző sor behelyettesítő eleme (a mosoly = a szerelem = az öröm), de jelzője, a „könnyed”, súlytalanítja a következő párhuzamhoz képest. A mondat állítmányi része pontos természeti kép, de alliterációjával a könnyedséget a könnyörtelenséggel párosítja, s előre mutat a következő sorpár „konok” és „időtlen” szavára.

A harmadik sor háromszorosán megszemélyesített elvont fogalma nemcsak pontos párja az első sornak (villanás-pillantás), hanem fokozása is, mert az első sor hasonlata a távoli, múltékony jelenlétet érzékeltette, míg a harmadik sor három igéje a folyamatos cselekvés három fázisával befejezetté teszi az elválást. Az olvasó első asszociációja egy azonosítás lesz: az öröm = az asszony. Egy pillanatra visszatérünk a realitás talajára. A hatást fokozza, hogy az involvált azonosítás maga is párhuzam az első soral: itt is a rész = egész azonosításával találjuk szembe magunkat. A második asszociáció a versen kívül álló költőre vonatkozik, a versviszonyba belépő ismeretlennek szól: milyen boldogtalan is az ember, sugallja a sor.

Ezt sulykolja jelzőjével, határozóival, és kongatja mély magánhangzóival az ötödik sor. A tény banális kegyetlenségét finoman hangsúlyozza az enyhén sztereotip „konok”-ság és az impresszionista szótárban a „bánat, szomorúság” előtt kötelező jelzői toposz: a „vak”.

A zárótétel első fele könnyedséget hangsúlyoz: ebben a szövegkörnyezetben meglepő a „nyugtalan”, a meglepetést fokozza az elmaradó határozórag. Az ige folyamatosságát finoman ellenpontozza a reménytelenség képzetét keltve az így nyomatékosított határozó. Az ellentét másik felében a ritka névszói állítmány finom belső ellentéttel emeli poétikai szintre a közhelyet: ti. csak kellemes élmény szokott felejtethetlenné lenni.

A vers — a már-már túlérett szimbolista eszköztár nyelvi képlékenységének tökéletes példája: példázata, mennyi rafinéria és nyelvi érzékenység szükséges az egyszerűség látzatához.

A képiség és a zenei hangzás uralkodik a szövegen, a gondolat uralkodik a képiségen. Ebben az esetben azzal, hogy a struktúra az egyszerű ítéletekből álló következtetés logikai szerkezetével azonos. Az önmagában semmit sem bizonyító kép és verszene, tehát a hangulat támaszt alá egy — az önkényességig esetleges — állítást. Csakhogy a közhelyből a költői világkép ismeretében, kis nyelvi fogások segítségével stiléma lesz.

A vers szövege feldúsítással kap nagy nyomatékot, így szolgálja a gondolatíságot. A vers ritmikája szándékosan súlytalan: funkciója az, hogy ne vegyék észre. Ki gondolna rá — a képiség és a logikai szerkezet ellentétes pólusainak feszültségében, hogy a vers — hexameter. Először is: a teljes sort kitöltő mondatok maguk is a gondolatritmust szolgálják. Másodszor: a monoton hármas tagolás megbiccenti a hexametert — „természetes”, ti. magyaros ritmikát sugall, noha ilyesmiről szó sincs.

A hatás követésének lehetőségei ezzel nem merülnek ki. Nagy Zoltán a jelképi hatást javarészt impresszionista eszközökkel érte el. Eszköztárából csak a gondolatismétlés vall szimbolista eredetre. Jelen van a versben néhány fordulat erejéig a szimbolizmust előző újromantika is. A gondolati fegyelem viszont a következő líratörténeti korszak szikárabb versvilágát előlegezi.

A vers mondandója, szerkezete Nagy Zoltán-i, de két fontos stíluseleme — a lineáris versmondat és a szemléletes, érzékletes képek — gyakoriak Kosztolányi költészetében is. A köznyelvi banalitás stílmává tétele viszont Babitsra jellemző.

b) A lelki vers második változatában Nagy Zoltán a lélek-állapotot egy motívum kapcsán részletezi, s a költemény egyes esetekben, mint itt — a *Téli látogatásban* — is, háttérrel kap, kinyílik a transzcendencia felé.

A vers szerkezete egy valóságos hazatérés, utazás logikáját követi a közben támadt gondolatokkal. A téli táj, közeledés az otthonhoz, találkozás a családdal, a lefekvés, az elalvás: a versnek ez a rétege is makulátlanul zárt. Az impresszionizmus háttér nélküli tiszta hangulatisága az egymás mellé helyezett álló és mozgó (névszói és igei állítmányokkal és egyszerű bővített mondatokkal érzékeltetett) tárgyi mozzanatokban hibátlanul kibomlik.

Ezt a tárgyakkal érzékeltetett belső hangulatiságot az első két szakaszban átszővi a nyílt személyesség szimbolikája:

Puha, hullámos hómező
Dér, zúzmara didergő fákon.
Gyermekkorom emléke, mint
Hótakaró fekszik e tájon.

Oly régi bánat, szinte már
Nem fáj, ragyog fagyos-fehéren.
Nézem a forduló fasort
S a barna sást fagyott fenyéren.

A hótakaróhoz hasonló gyermekkori emlék, amely elhallgatás révén azonosul a bánattal, kettős fokozást valósít meg: a hasonlattól az azonosításig, a világra ráterített hangulattól a kemény rákövesedésig. Ez a keménység benne bujkál a fájdalom hiányának érzékeltetésében. A bánat itt valóban lélek-állapot. A gondolatmenet ezzel a lelki rajzzal gazdagítva vers-

élményünket, zökkenő nélkül siklik vissza a cselekvésbe, a „nézem” szóba észrevételenül belevonva az olvasót.

A személyesség ugyanczzel a merengő, passzív, múltértelmező igealakkkal lép be ismét a leírásba. A táj után az emberekkel való találkozás fölerősíti a bánat véglegességét: van a hallgató táj és a gyertya világa.

„Gyertyám ingó sárga láng” szép metaforája nyitja ki a vers harmadik rétegének kapuját, a tömör, összegező versfilozófiáét.

Ó életem, ó gyertyaláng.
Lengsz, füstölögsz kietlen éjben.
Ki gyújtott meg és egyedül
Ki hagyott égve a sötétben?

A versszak első fele az önmegszólító létvers alapkérdését készíti elő. A második metafora felkiáltójelet kíván, mert a felismerés kétségbeesését négy töredezett szó zihálja ki. Ennek ellenére kijelentő módban áll a sor. Ettől megformált a feszültség. A második sorral teljesebb a jelkép: a két ige az ingatagságot és a céltalanságot érzékelteti a társadalmi egyedüllétben. Az egyedüllét — létbe vetettség. A jelkép az utolsó két sorral, a kettős kérdéssel teljesedik ki. Az ismeretlen, arc nélküli, érzéketlen, de még antropomorf hatalom képzetét kifejtve, az ugyanekkor (1926-ban) írt *A pásztorban* találjuk meg. „Meghalt az Úr, vagy nincsen is tán?” hangzik ott a kérdés, majd később újra: „Uram, ki vagy és hol lakol?” Az elégikus beletörődést ott a vers végefelé elhangzó „Ámen” formálja meg: az egyén elenyészik, anélkül, hogy megkapná a vigaszt.

Innen nézve a nagy feszültséget árasztó *Téli látogatás* elégikus színczetű líra.

A nagy feszültséget követi a verscsend. Az odavetett „aztán” stilémává emelkedik, mert jelzi, hogy ami utána következik, az csak záradék. Az utolsó versszak valóban simán visszacsúsztatja a verset a korábbi szimbolista síkba, mégis érzékeltetve távolról, rájátszva *A pásztor* rokon gondolatára, hogy az álom — halál, s a kérdés itt is felelet nélküli sóhaj a semmibe.

A *Téli látogatás*nak vannak verstestvérei mind a kortárs-költészetben, mind Nagy Zoltán korábbi versei között. Kosztolányinak korai, érzékletes, de egy síkban maradó impresszionista *Téli alkonya*, *Áprilisi ezüst esője* ilyen. Még közelebb áll a költeményhez az a Kosztolányi vers, amely — Szauder József szavaival:

„fölfedi, hogy a tárgy-alak-helyzet csak szimbolizál valamit, aminek külső kérégt . . . markolja a költő . . ., hogy abban, ami rajta egyáltalán láthatóvá tehető, ragadja meg a lényegét. Ilyen értelemben nagyon is tárgyak költője Kosztolányi, de nemesen jelképi tárgyaké.”²⁰
(*Milyen közeli most a nyári ég ; Szeptember elején ; Őszi reggeli ; Naptalan decemberi délután ; Február.*)

Elsősorban érzelmi telítettsége révén tart a *Téli látogatás*sal rokonságot Juhász Gyula tájlírájának egy vonulata. (*Magyar táj, magyar ecsettel ; Alkony a Tisza hídján.*)

Nagy Zoltánnak két motívumcsoportja találkozik össze a *Téli látogatás*ban. Az otthoné (*A homok ; Régi téli reggel ; Otthon*) és az átlelkésített tájleírásé (*Két őszi dal ; Érmelléki ének*). Ezekben itt-ott, különösen a *Largo sostenuto* alcímű második *Őszi dal*ban, már megtaláljuk a lány verszene és a kemény gondolat hibátlan összeillesztését, amit a *Téli látogatás* második versszintjén látunk viszont; de hiányoznak még belőlük a végső létgondolatok.

c) *A kedveshez* c. szerelmes versben ezek már uralkodó szerephez jutnak. *A kedveshez* nemcsak motívumzáró, hanem életösszefoglaló, tanulságkereső lelki vers is.

Egy ötvenhét éves ember nyújtotta át hitvesének azon a reggelen, amikor hosszabb betegeskedés után lábadozva, már formába tudta foglalni érzéseit.²¹ 1940 decemberében vagyunk.

A kor- és élethelyzet aktualitása epigrammatikus tömörségűvé sajtolta Nagy Zoltán filozófiájának ismert motívumait. *A kedveshez* c. vers szelíd, határozott, végleges és bölcs. Min-

²⁰ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Összegyűjtött versei*. I–II. Bev. SZAUDER JÓZSEF, Bp. 1962.: I. 29–30.

²¹ NAGY ZOLTÁNNÉ szíves közlése.

den ízében elégikus. Olvasása közben azon töpreng az ember, vajon ez a megszenvedett, személyes klasszicitás, egyensúly-érzés, ami átítatja, nem a tragikumon túli elégizmus-e, Babits *Ősz és tavasz között*-jéhez hasonló? (Szemben más verseivel, amelyek érezhetően megtorpannak a tragikum tudomásulvétele előtt.)

Emeld szíved a csillagok fölé:
Szúnyogdöngés lesz ott a földi lárma;
(...)Létünk csak szikra két sötét között.

Éljünk emberi módon — szól a hitvallás. S ezt ki valósíthatná meg inkább, mint az egymást — szolidaritássá mélyült szerelmmel — szerető házastársak? Ez a Radnótinál is felcsendülő gondolat vezet át Nagy Zoltán isten-képzetének új változatához: legyen a szép élet vigasza a jószándékú, de tehetetlen teremtőnek.

Szívünk legyen friss harmatos csokor,
Pipacshoz kössünk kék katángot társul
S a bánkódó, elcsüggedt, szomorú
Istennek nyújtsuk fel vigasztalásul.
Időnk lejár, nyfljon hát mosolyod! . . .

A szolidaritás gondolatához Nagy Zoltán haláltudatot párosít. Az pedig nemcsak a betegség és életkor szülötte, hanem elsősorban a társadalmi szorongásé. Bizonyítván a költő világos kor- és önszemléletét, mert a versben az értelem, a szépség és a transzcendens feloldás csendül össze.

Siker, kudarc: zavaros Isten-álom,
Az életem egy futó gondolat,
Míg szépséged átvillan a világon.

d) *A kedveshez* egy sora szép képben pendíti meg a Nagy Zoltán-i misztikum harminc éve vissza-visszatérő alapelvét: a csillagok fölött „énekel a csendnek csalogánya”.²²

²² 1941. december 1-ről keltezett levélben kapta NAGY ZOLTÁN életének egyik legmelegebb hangú elismerését, RADNÓTI MIKLÓSTól. „Kedves Zoltán bátyám” — szólnak a látható sietséggel odavetett

A csend és zene filozófiáját kibontó vers mottója: Szent Ágoston *Vallomások*, IV.11. A hivatkozás mély önismeretből és Babits emléke előtti hódolatból került a szöveg élére. Nem sokkal Babits halála után került ismételtén Nagy Zoltán kezébe a költő Ágoston-tanulmánya, s ezt több ízben olvasgatta felváltva és együtt a *Vallomásokkal*.²³

Így talált a hivatkozott fejezetben néhány régi gondolatra. Ágoston azt mondja: térj meg az Igéhez, mert ott van pihenésed, a szeretet nem marad árva. Mindenünk múlandó, ez elmúlik, jön helyébe más, egész csak a földi világ, semmi sem hiányzik belőle, a te elmúlásod sem. Fordulj tehát oda, lélek, ahonnan vétettél, ha már belefáradtál a csalódásba. De, amíg élsz, tudd, hogy amit érzékeiddel felfogsz, rész, az ismeretlen egész része, mely így is felemel, mert az élet lényege szép, fölemelő. Így vagy te is, író — szólal meg Ágostonban a klasszikus képzésben részesült hajdani rétor —, a beszéddel is. Azt akarod, szárnyaljanak a szavak, hadd jöjjön a többi is, hallgass, hallgassad őket, s az Egészet fogod hallani.

Ebből az érzelmi talajból, „in schola pectoris”, nő ki ez a vers, *A bölcsesség dala* is. Nagy Zoltán, nem függetlenül Babits-tól, de belső ösztönzéseit követve, építi be egyéni teológiájába az Intelligencia és a Bölcsélet szentjének tanítását. (Babits nevezte így Ágostont.)

Ágoston az egyéni megtérő. Eszméi erősítik azt a konzervatív, vallásos humanista ideológiát, amely — mindenekelőtt Babits személyes meggyőződésében — utoljára próbálja összegezni a liberális individualizmus világképét, érvrendszerét,

sorok — „nem tudok várni a holnapi találkozásig”, ti. a szokásos hétfői Nyugat-összejövetelig — most olvastam, s így most —, melegeben írom meg Neked, hogy *A bölcsesség dala*: remekmű. Kosztolányi: Szeptemberi áhítata, s Babits Jónása óta nem olvastam ilyet. Mély tisztelettel és szeretettel köszöntelek: Radnóti Miklós.” PIM V 3662/38.

²³ NAGY ZOLTÁNNÉ szíves közlése. A hivatkozás szövegét l. ÁGOSTON: *Vallomásai* I. Bp. 1917. 124–125.

védekezésül a fasizmus ellen. Ágoston gondviselés-hite szerint a célhoz a tevékenység vezet. Az emberi élet akkor felel meg az isten akaratának, előrelátásának, ha az erkölcs nevében, a cselekvő emberszeretet jegyében éljük.

E dolgozatban érintettük már, mennyire közel áll az érvelés Nagy Zoltánhoz. Tegyük most hozzá, hogy isten-képzetének gyermekkori zsidó tradicionalizmusához, amelynek újra erősödését 1944 táján az utolsó ciklus világosan mutatja, már az első világháború táján társult egy zsidó misztikus mozgalomnak, bölcséleti felfogásnak, a hasszideusoknak hatása. Ez az eretnek tan szintén az egyéni megigazulást hirdeti. Hatása ennyiben lépcsőfok Nagy Zoltán belső világában Ágoston felé.²⁴

A másik, Nagy Zoltán művészetére nézve jelentősebb hatás, a szépség misztériumának képzetköre. Ezt 28 versében fogalmazta meg. Tétélesen a *Mesélek a hercegről* c. elbeszélésében (1911–1912) találkozunk a szépség misztikájával.²⁵

Feltételezhetően 1905 és 1909 között alakítja ki teljesen magában ezt a képzetstílust. A csend misztikus felfogása kétségtelenül Maeterlicktól ered. A *csend* c. esszéje magyarul ugyan csak 1919-ben jelent meg,²⁶ de Nagy Zoltán olvashatta franciául is. Swinburne-nek a mindenségen uralkodó szépségről, zenéről szóló gondolatai már korán elérhetőek voltak magyarul. Babits 1909 első hónapjaiban ír tanulmányt róla, s publikálja a viktoriánus angol költő *Árny, csönd és a tenger* c. versét.²⁷ Maeterlinck legalább három vonatkozásban hatott Nagy Zoltánra. Először azzal a gondolatával, hogy az emberek a csönd, a tartalmas csönd kapcsolja össze, különösen

²⁴ BRÓDY PÁL hívta fel figyelmemet rá, hogy NAGY ZOLTÁN két legendájára MARTIN BUBER német író hasszideus legendagyűjteményei hatottak. Így *Die Legende des Baal – Schem* c. kötet, Frankfurt aM. 1916.

²⁵ NAGY ZOLTÁN: *A nevető ember legendája*. 69.

²⁶ ERRE KOMLÓS ALADÁR figyelt fel. Vö. KOMLÓS ALADÁR: *A szimbolizmus...* 74.

²⁷ VÖ. RÁBA GYÖRGY: *A szép hűtlenek* Bp. 1969. 64.

a szerelmeseket. S a csönd és a csöndes, nemes emberek elvontan is felismerik egymást.

A másik maeterlincki gondolat az, hogy a nagy dolgok a hallgatásban születnek, s uralkodnak az élet felszínességén. (Maeterlinck a szépség és a szenvedés belső tengeréről beszél.)

Harmadik gondolata, amely Nagy Zoltán verseiben visszhangra talált, a következő: „Azon szavaknak, melyeket kimondunk, nincs értelmük, csak a csönd jóvoltából, melyben fürödnek.”²⁸

Nagy Zoltán lírájában az elmúlás és a tenger metaforája még párizsi verseiben (*A Quartier Latin-ban*; *Éjjel, mikor az óra üt*; *Ringató*) tűnik fel. Az esztétizált, zenei elmúlás képzete valamivel később, 1908–1909 táján, a *Sírboltban*, a *Halott hegedűkben*.

A tenger, mint a feledés allegóriája és a perc, mint drágagyöngy képzete együtt egy 1909-es költeményben, a *Gyöngyökben* olvasható. A képzetsort differenciáltan egy 1909 őszén született versben, *A csigában* bontja ki. Azzal a képpel pedig, amellyel *A bölcsesség dala* zárul, először 1911-ben, a *Tavaszi Kórusban* találkozhatunk.²⁹

A bölcsesség dala az egész Nagy Zoltán-i életmű összefoglalásának szándékával született.

Zsúfolt, tömény, de csak utolsó két szakaszában tömör vers. Az életmű lényeges filozófiai gondolatai egymás után, összefonódva bukkannak fel benne. Némelyikük eltűnik, más módosítva, gazdagabban, új szövegösszefüggésben ismételtelen felbukkan. Ettől zsúfolt a vers.

Ugyanakkor minden gondolata, költői képe egy motívum-történet utolsó állomása. Előzményei vannak az életműben, néha egy-két, de többnyire öt-tíz versben. A súlyosabb gondolatérzéseknek pedig életművön kívüli története is van, szűk

²⁸ MAETERLINCK, MAURICE: *A csönd és a A szegények kincse*. Bp. 1919. 9–22.

²⁹ „... kagylókként, ülünk ki sose tárva,
Szavát, mint gyöngyöt rejtené bezárva,
Örök csend örök tenger fenekén.”

— szövegfilológiai, tágabb — irodalombölcseleti — értelem-
ben egyaránt.

A vers jelentésének kibontásához utalások, rájátszások fel-
ismerésén át vezet az út. Az olvasónak ismernie kell Nagy
Zoltán egész líráját és ihletésének főbb forrásait. Ettől tömény
a vers.

A bölcsesség dala összegező szándékának megfelelően pél-
dázat, filozófiájának jellege szerint misztikus, versépítkezésé-
nek stílustörténeti nyersanyaga viszont a zenei — jelképi
nyelv. Határozott logika és lágy, révült zeneiség egyesül
benne.

Felépítése nem egyenesvonalú, nem is koncentrikus: a
versmaghoz új és új elemeket hozzátevő. A kettő között áll.
Vannak önmagában is teljes egységei, melyeknek képi-gon-
dolati elemeivel a vers más pontjain ismét találkozunk. Ezért
az egység mégsem zárt. Az ismert elemekhez társuló új gon-
dolat a vers belső logikájának új láncszemét is társítja a régi-
hez. Így alakul ki az olvasóban a körbeforgó örvényléssel
együttes előrehaladás képze.

Az első versszak a perc és az örökkévalóság, a hang és a dal,
a beszéd és a csend kapcsolatát fogja — a már ismert filozó-
fiai háttéren — zárt egységbe. „Az elmúlás bús mustja”,
mely „érik boldog szüretig” — rövid összegezése egy, más-
fél évvel korábban írott, nagy költeménynek, a *Mámornak*.

A szakasz második felét egy cselekménnyé tágított szép
gondolati kép tölti ki, a Nagy Zoltán-i verstechnika érett és
hibátlan példája:

A dalhoz hozzátartozik a csend,
Mely tündöklését végül is lezárja
És ellepi s emlékként őrzi lent,
Mint tarka szép korállt a nyugvó tenger árja.

A második szakasz ismételve továbbfejleszti az első gondolati
egységet. Itt az öröm, a nevetés és a bánat ellentétpárja bom-
lik ki. A tenger képét a tó cselekményképe váltja fel. A máso-
dik szakasz más elrendezésben, személyesebb hangzással erő-
síti az első versegység filozófiai elemeit. Ott egy közbeékelt

révült felkiáltás: „Nyilj ki, titkok zárja!”, itt — személyes határozottsággal — kiemelt zárósró: „Vigyázz, figyelj, nyilik a titkok zárja!”

A harmadik szakasz bevezető négy sora most már személyes hangvétellel ismétli és fejleszti tovább az első szakasz két gondolatát. Itt érünk el a példázat általánosságából a személyes élettanulmány első megfogalmazásához:

Így érik mustod boldog szüretig,
S lehajlik ágad dús tömött gerezddel.

Innentől a szakasz a teljes élet himnikus dicsércte, melyet éppen azért érdemes teljesnek megélni, mert véges. A könny, a szeszély, a „buborék-öröm”, a remény, a vergődő szív, a vágy, a szenvedély, a természet, a gyermekkor és a zene metaforáiban részletezi Nagy Zoltán, mi — az ő értelmezésében — a teljes élet.

A szakasz zárósrói extatikus hévvel ismétlik a teljesség és a részleges egyéni lét, az önkifejezés dicséretét, azzal a megkapó fordulattal, hogy „Mindig halott, mi sohasem egész”.

A negyedik szakasz a vers forduló tengelye. A himnusz itt elégiába vált át, és a példázatos általánosságból nagyon személyes, végső erkölcsi tisztasággal átélt monológ lesz.

„A dalhoz hozzátartozik a csend.” Az elmúlás ad távlatot a dalnak, ettől érezzük, hogy az önkifejezés lehetősége „ritka, drága, szent ajándék” — s a kudarc is diadal —, szólal meg Nagy Zoltánban az önismeret és a lelki alázat.

A két zárószakasz az élettől megbékélt áhítattal búcsúzó tiszta jellem halk vallomása. E minőségében úgy illeszkedik Nagy Zoltán életművébe, mint Aranyéba az *Epilógus*, Vajdáéba a *Húsz év múlva*, a *Harminc év után*, Kosztolányiéba a *Hajnali részegség* és a *Szeptemberi áhítat*, Babitséba pedig az *Ősz és tavasz között* és a *Jónás imája*.

Magas líra: pátosztalan, tárgyyszerű, méltóságteljes. A sorsát vállaló, humánus és felszabadult.

Hol a tavasz már? Szárnyas magvaid
Elszálltak, Nyár és várom a telet.

Elhullatja a dal már hangjait,
 Mint őszi fák a hulló levelet.
 Ó múló lélek, így rokon veled!
 Ezért zendül a szív visszhangja bent!
 Így érted meg, az ének mit üzen
 S hogy legszebb tán az utolsó ütem,
 A lassan mindent elborító csend . .

Ó koszorú! Hangok virágfüzére!
 Már őszi köd szítal a nyár tüzére
 S üszkét majd hóval elfedi tél.
 Nem harsog már dalom, csak úgy dorombol.
 Hallod, hogy halkul? Már a csendre gondol,
 Amelybe végül boldogan alél.
 Mert tündöklését végül is lezárja
 És ellepi s emlékként őrzi lent
 — Mint tarka szép korállt a nyugvó tenger árja —
 Ami dalomnak néha már üzen,
 Az ünnepi, az utolsó ütem,
 A csend.”

III.

Ma már — sine ira et studio — túl a költő életét kioltó ostobán kegyetlen revolverlövés döbbenetén, történelem-fényévnyi távolságra érzelmességtől, miszticizmustól, az egyéniség harsány vagy halkra hangszerelt kultuszától, tárgyilagosak tudunk lenni Nagy Zoltánnal szemben is.

Látnunk kell, hogy költői személyisége emlékezetesebb életművénél. Pályafutása egy magyar Rilke lehetőségét ígérte. Nagy Zoltán eljutott a látványlírától az élménylíra egyéni módon sajátos gondolati változatához. De Rilke túljutott a meghatottságon, egy tárgyiasabb ábrázolásmódhoz, Nagy Zoltán mindvégig érzelmes maradt, bár a tárgyiasságra törekvés nem hiányzott belőle sem. Vonzalmát Füst Milánhoz és Babitshoz ilyen esztétikai motívumok is magyarázzák. Az új lehetőségeket elméletileg megragadta, de csak erkölcsében valósította meg következetesen.³⁰

³⁰ Vö. KENYERES ZOLTÁN: *Gondolkodó irodalom*. Bp. 1974. 209.

1937-ben, második Tóth Árpád tanulmányában a goethei objektivitás igazságáról beszél: „Az objektív látási mód az igazi útja a művészetnek.”³¹ Egy évvel később Karinthy művészi kifejező eszközeiben érzékeli és ismeri el az objektívebb látásmód értékét. Azt mondja róla, hogy költészetében a főnév súlya, az ige precizitása hordozza a vers gondolatosságát. Nagy Zoltán „költőiség”-et mond, de filozófiát gondol, mert szemében a kettő azonos. „Akció, dikció — folytatja —, ez teszi erőteljessé, férfiasá líróját.”³²

1941-ben kimondja pályafutásának legfontosabb felismerését, ahonnan út vezetett volna a költői realizmushoz is. „Az irodalom — olvassuk Halász Gáborral s a Babits-kör nem egy irodalomtudósával összecsengő meghatározását — a világot akarja kifejezni . . . a valóságot, éspedig az emberi valóságot.” Ez a „valóság: az emberek jelleme és a világ állapota . . . valami olyasmi, amit Arany János epikai hitelnek nevez”.³³

Nagy Zoltán méltatói azonban a költő etikai hitelét emelik ki. Ehhez hozzátartozik, hogy maga Nagy Zoltán is feltárja az elégikussága mélyén meghúzódó pesszimizmust.

A világ rossz — állapítja meg. „A valóságban . . . a jó legtöbbször megkapja büntetését és a rossz a maga jutalmát.” Ezért jó, hogy „az isteni kegyelem megengedte, hogy tudatlanságunk előttünk járjon . . ., mert erőnk nagyobb, mint magabizásunk”.³⁴

Nagy Zoltán etikai hitele ennek a higgadt, klasszicizált, férfias idealizmusnak szól. Költészetének visszhangtalansága pedig egyoldalú következménye a Nagy Zoltán-i forma és tartalom belső meg nem felelésének. Életművében a versgondolat előtte járt a vers szó- és hangzattestének. Nagy Zoltán sosem jutott el a rilkei elvont tárgyiassághoz, érzelmessége visszarántotta. Irodalmunkban ő az elvont személyesség leg-

³¹ NAGY ZOLTÁN: *A nevető ember legendája*. 405.

³² NAGY ZOLTÁN: U. o. 466.

³³ NAGY ZOLTÁN: U. o. 514—517.

³⁴ NAGY ZOLTÁN: U. o. 451.

tisztább képviselője. Az impresszionista-szimbolista líra és az új lírai realizmus, valamint a keményebb veretű idealizmus határán, Nagy Zoltán ráérezett az elsőre, s előkészítette a másodikat.

Radnóti és Füst Milán egyaránt szerették. Radnóti a korhelyzet révén, mert felismerte ebben a zárkózott, kényes emberségű versvilágban a passzív szenvedők közösségi költészetét. Füst Milán évtizedes barátságuk okán, de talán a jövő nevében is, mert Nagy Zoltán azokhoz is közel áll, akik költészetünk Füst Milán-i útját követték.

A magány, a szomorúság és a csend példás szerénységű költőjének szellemi helyét az irodalomtörténet valahol Abda és Harbach között jelöli ki. Vigasztalásul a megszorítottaknak, a megalázottaknak; támaszául a csüggedőknek, mert Nagy Zoltán példázza, hogyan lehet egy sötét korszakban erkölcsi személyiségteremtésből jelentékeny lírát alkotni. Helye talán nem az igazán nagyok között van, hiszen minden hangszínen volt nála tökéletesebb, de „fényes és tiszta ember-sége” — Füst Milán mondta így — csak a legnagyobbakkal mérhető.